

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112>
УДК 93/94(477)“1919/1959”

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

«ІНОЗЕМЦЯМ — ЗАБОРОНЕНО»: ПРОСТОРОВІ ОБМЕЖЕННЯ ПЕРЕБУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919—1959 рр.)

Мета — висвітлення особливостей конструювання режиму проживання та пересування, а також формування реєстру місцевостей, закритих для іноземних громадян у радянській Україні впродовж 1919—1959 рр. — від початку складання системи обліку й реєстрації до часу, коли було вибудовано чітку організаційно-виконавську модель правових і географічних заборон для візитерів із-за кордону. Зумовлені метою **завдання** полягають в аналізі головних засад більшовицької концепції географічної та соціальної ізоляції, нормативно-правової бази різного роду заборон й обмежень, розгляді інституціональної та інструментальної специфіки контролю за іноземцями. **Методологія** поєднує інструментарій історико-правового аналізу, соціальної антропології та концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає в постановці й розкритті проблеми концептуалізації і практичної реалізації заборон та обмежень для іноземців, які відвідували УСРР—УРСР, висвітленні особливостей перетворень на шляху від звичайного обліку до суворого контролю за ними. **Висновки.** Встановлено, що практики обмежень для іноземців, котрі з різних причин перебували в радянській Україні, виникли в перші роки після захоплення влади більшовиками.

Цитування: Вронська Т. «Іноземцям — заборонено»: просторові обмеження перебування в радянській Україні (1919—1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 112—132. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Певними рубіжними періодами у формуванні переліку закритих для закордонних гостей місцевостей стали 1935—1936 рр., коли для них було запроваджено правила проживання та пересування, а також 1959 р. — напередодні початку масового іноземного туризму, коли вже оформилася чітка ієрархія й зона інституціональної відповідальності, було уточнено реєстр заборонених територій. З'ясовано, що до формування недоступного / режимного простору були причетні компартійна верхівка, вище військове командування та органи держбезпеки. Останні здійснювали й практичні заходи з дотримання режимних / спеціальних правил приїжджими з-за кордону. Жорсткий контроль поведінки та обмеження пересування іноземців формували в них специфічний погляд на радянську державу.

Ключові слова: іноземці, туризм, заборони, режим, обмеження, закриті міста / території, НКВС, МВС, НКДБ, МДБ, КДБ.

Створення якомога повнішого уявлення про реалії існування тоталітарної держави радянського зразка, утвердження нею колоніальної політики ізоляціонізму, ворожості до всього світу, окрім іншого, вимагає й висвітлення витоків та етапів насадження різного роду заборон, обмежень як для власних громадян, так і гостей із-за кордону. У цьому контексті важливим видається аналіз створення «режимного простору», що конструювався для іноземців. За влучним висловом американського історика М. Девіда-Фокса: «Для радянської системи загроза з-за кордону визначалася як контрреволюційна. Більшовики [...] безпрецедентно посилили заходи безпеки, ізоляціонізм і, зрештою, автаркію» [1].

З огляду на те, що суворий контроль та режимні обмеження для іноземців були реальністю всього періоду існування радянської держави, у фокусі цієї статті лише висвітлення модифікації цих особливих правил у 1919—1959 рр. — від початку формування системи обліку та реєстрації до часу, коли було вибудовано базову організаційно-виконавську модель правових і географічних заборон для приїжджених із-за кордону.

Вітчизняна й зарубіжна історіографія містить чимало публікацій, в яких у різних контекстах (створення «закритого суспільства», «залізної завіси» [2—6], обмін «дружніми» делегаціями «прогресивної громадськості» в межах культурних зв'язків [1, 7—8], туризму [9—17] тощо) згадувалися заборонно-обмежувальні заходи, встановлені для іноземців у радянській державі. В кожній зі студій так чи інакше зачіпалися питання суворого контролю за громадянами інших країн, котрі триваліший чи короткий час перебували у СРСР. Проте у цих працях, за окремими винятками, не розкривалися позалаштункові нюанси нагляду за гостями з-за кордону та формування для них «режимної географії». Отже, не заходячи на поле історіографічних дебатів навколо доволі широкої проблеми візитів іноземців у радянську Україну, доречним видається згадати лише тих авторів, котрі зверталися до питання сутності і змісту заборон та обмежень у визначених хронологічних межах. Найближче до досліджуваної проблеми підійшли О. Кавковіна, Р. Сіромський, Т. Портнова; а також В. Іванов, Г. Куликова, В. Колосов, П. Полян та ін. [18—23]. Останній зі згаданих у своїй розвідці публікує карту СРСР, на якій позначено місцевості, заборонені для відвідування в 1953 р. Навіть такий украй стислий огляд історіографії дає змогу дійти висновку, що «режимну

гостинність» вивчено неповно, зокрема й через обмежений до недавнього часу доступ до відповідних архівних фондів.

Після розвалу СРСР ситуація, передусім в Україні, змінилася. З'явилася можливість досліджувати нормативні документи та інструкції, що вийшли з надр радянських інстанцій, які відповідали за контроль над іноземцями. Передусім ідеться про матеріали органів держбезпеки, що відклалися в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, а також «профільні» урядові та партійні постанови з грифами «Цілком таємно», «Для службового користування» тощо. Низка важливих документів, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки, окремі збірники документів розширюють уявлення про політику політичної верхівки у формуванні ставлення до гостей із-за кордону [24—27]. Іноземці, які відвідували Україну в перші десятиліття після встановлення більшовицького режиму, у своїх спогадах зазвичай не фокусувалися на нюансах заборонно-режимних заходів, а лише згадували про контроль за перебуванням. Незважаючи на відсутність «прямої мови», видається можливим реконструювати підготовчу роботу зі створення специфічних правил проживання та пересування для громадян інших держав, відтворити ієрархію у взаєминах партійних, урядових і місцевих структур, військового командування, органів внутрішніх справ, державної безпеки, причетних до формування «режимного простору» для приїжджиків.

Упродовж перших років після приходу до влади більшовиків нормативно-законодавчі акти, що стосувалися іноземців, які за тих чи інших обставин перебували в радянській державі, здебільшого фокусувалися на питаннях реєстрації, регулювання в'їзду / виїзду, отримання громадянства чи виходу з нього, а також створення системи збору компрометуючої інформації для маркування «ворогів». Політична верхівка радянської України від 1919 р., своєю чергою, розгорнула нормотворчу і практичну діяльність з означених питань та окреслення режимних застережень для іноземців¹. Це завдання покладалося на так звані іноземні відділи та «столи», які перебували в подвійному підпорядкуванні. Реально функціонуючи при місцевих виконкомах / губвиконкомах, зазначені структури контролював НКВС УСРР.

У 1920 — на початку 1930-х рр. короточасні цільові приїзди іноземців до радянської України не були масовими та систематичними. Ставлення влади до них позначалося, з одного боку, ейфорією «інтернаціоналізму», з іншого — підозріливістю [1]. Візитерами з числа «класово близьких» робітничих делегацій, творчої інтелігенції, нечисельними туристами тощо опікувалися різні організації, передовсім профспілкові тих підприємств / установ, куди вони прямува-

¹ 13 лютого 1919 р. ухвалено декрет РНК УСРР «Про права та обов'язки іноземців», за яким громадян інших держав було зобов'язано зареєструватися в місцевих органах влади. В разі невиконання цього припису їх належало притягати до відповідальності «з усією суворістю воєнно-революційного часу». Ці ж особи мали інформувати реєстраційні установи про зміну свого місця проживання, а керівникам будинків (кербудам), де мешкали іноземці, належало стежити за точним і неухильним дотриманням цього порядку [24, 27].

ли. Програми й маршрути пересування, а також перелік «зразкових об'єктів» для показу визначалися наперед і ретельно контролювалися завдяки організації відповідного супроводу. Тому, ймовірно, в ту пору нікому й не спадало на думку створювати та затверджувати формалізовані правила поведінки та географічні обмеження. Щоправда, заборону на перебування іноземних громадян у СРСР містили деякі двосторонні договори, укладені з іншими державами. Приміром, згідно з радянсько-німецькою угодою 1925 р., кожна зі сторін зберігала за собою право забороняти в'їзд на свою територію (за вироком суду або з міркувань внутрішньої безпеки). Небажаній особі в разі несанкціонованого прибуття вручалася відповідне повідомлення, відтак вона підлягала видворенню [3, С. 21].

Принагідно варто зауважити, що в 1920-х рр., коли ще у «країні Рад» не було окреслено чіткого забороненого простору для приїжджиків, для «соціально-небезпечних» / «непевних» категорій громадян більшовицької держави вже почав формуватися перелік режимних місцевостей². Тим часом лояльні, які не викликали підозр іноземці (зокрема інженерно-технічні спеціалісти, що працювали в міжвоєнний період на радянських підприємствах) за наявності візи³, пройшовши всі необхідні процедури та отримавши спеціальний дозвіл у місцевому іноземному відділі, мали можливість безперешкодно перебувати в населених пунктах УСРР, де вони зареєструвалися, та навіть переїжджати з однієї союзної республіки до іншої. Щоправда, будь-яке пересування територією СРСР відбувалося за узгодження зі структурними підрозділами, котрі «опікувалися» громадянами інших держав. Часто-густо траплялося так, що прибулі іноземні інженери й робітники, маючи доволі абстрактне уявлення про особливості «найпередовішого» політичного та соціально-економічного ладу, вже звідавши «радянського раю», виявляли нестримне бажання повернутися додому. Проте це виявлялося складною справою, оскільки згаданим особам не видавали їхні паспорти, які зберігалися в кадрових підрозділах відповідних підприємств [29, С. 74].

У середині 1920-х рр. повільно зростав потік цільових, хоч і нечисельних, туристичних груп, до обслуговування яких долучалися вже наявні та новостворені організації, серед них засноване 1925 р. Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном та його український відділ (1926 р.) — УТКЗЗ⁴, фактично підпорядкований ЦК КП(б)У, котрий забезпечував організаційно-ідеологічну складову візитів іноземців. Від 1929 р. питання прийому туристів було сконцентровано «під дахом» новоствореної організації — державного (з 1933 р. Всесоюзного) акціонерного товариства (ВАТ) «Інтурист».

² Докл. див.: [28].

³ Візи на в'їзд до радянської держави видавалися її дипломатичними представництвами, місцями, консульськими службами. Існувало кілька видів віз: в'їзні, транзитні, з правом в'їзду та виїзду, на тимчасове перебування, на багаторазовий перетин кордону, групові. Незалежно від виду в'їзної візи вона залишалася чинною впродовж 14 днів. Виняток становили ті, що дозволяли багаторазовий перетин кордону. Докл. див.: [13].

⁴ У 1959 р. на його основі створено Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТД).

Ще не встановивши чіткі заборонні правила, окремі високопосадовці регулювали це питання в «ручному режимі», декларуючи відповідні застереження. Такі перестороги цілком уписувалися в очікування «імперіалістичного вторгнення», а відтак і «військової тривоги» 1927 р. У квітні 1928 р. нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін наголошував: «Ми не хочемо, щоб якась офіційна (іноземна — *Т. В.*) делегація чи комісія претендувала на [...] огляд різних підприємств. [...] До СРСР не впускатимуть тих, кого вважають небажаними для більшовицької держави персонами» [25, С. 256—257].

Не зупиняючись на характеристичні доволі скромних потоків іноземних візитерів 1920 — початку 1930-х рр., слід зауважити, що, незважаючи на відсутність законодавчо-нормативного супроводу заборонно-режимних заходів, організатори прийому неухильно дотримувалися визначеної географії маршрутів пересування⁵. Заздалегідь (з урахуванням усіх політичних, режимних застережень) готувався й перелік об'єктів для показу «досягнень соціалізму».

Вже після проведення у СРСР паспортизації, встановлення нового — ширшого, ніж раніше, переліку режимних місцевостей для «соціально-небезпечних» громадян, у кремлівській верхівки почало визрівати рішення щодо створення спеціальних правил — регламентації порядку перебування у «країні Рад» іноземців. У 1932—1933 рр. почали з'являтися окремі документи, які встановлювали процедуру та обмеження на їх пересування⁶.

Оминаючи добре вивчену фахівцями тему інформаційної блокади Голодомору в УСРР, пов'язану, зокрема, і з відмовою в акредитації іноземним журналістам, нелояльним до радвлади, і з визначенням відповідних маршрутів задля приховування правди про масштаби трагедії, варто зауважити, що в той період до вже наявних правил заборонно-режимного характеру додалися нові. 23 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Відтепер це, а також перебування в певних місцевостях мало відбуватися лише з дозволу Головного управління міліції, який могли отримати винятково «надійні» кореспонденти» [30].

⁵ Розробкою програм подорожей іноземних туристів, зокрема й маршрутів, займався іноземний відділ — один зі структурних підрозділів «Інтуриста». В 1930—1933 рр. «із метою показу соціалістичного будівництва у СРСР, реконструкції сільського господарства на базі колективізації, побуту та культури» було визначено 11 маршрутів. Москву й Ленінград відвідували переважна більшість іноземних візитерів. 25 % подорожували за напрямками Москва — Нижній Новгород — Сталінград — Ростов — Владикавказ — Тифліс — Батум — Ялта — Севастополь; Москва — Харків — Дніпропетровськ — Одеса — Київ ([10]).

⁶ Ідеться, зокрема, про циркуляр ОДПУ при РНК СРСР (по Іноземному відділу) «Про перебування у СРСР іноземних туристів» від 20 листопада 1932 р. та спільну директиву Особливого відділу Українського військового округу і ДПУ УСРР від 9 вересня 1933 р. «Про заборону перебування німців-політемігрантів у місцях розташування підприємств оборонного значення» (Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 9. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 234—235; Спр. 3. Арк. 310 зв.).

Період 1935—1936 рр. став переломним і насиченим законодавчо-нормативною роботою органів влади та відповідних інституцій у встановленні й регулюванні порядку перебування іноземців на території Радянського Союзу. Послідовність ухвалення подібних рішень, як і їх зміст, свідчать про те, що ця робота, принаймні в ту пору, здійснювалася доволі хаотично. Впродовж зими — весни 1935 р. один за одним з'являлися відомчі обіжники, в яких проглядалося прагнення впорядкувати цю сферу відповідно до стандартів тоталітарної держави. Так, про «підвищення контролю за іноземцями» йшлося у циркулярі НКВС СРСР № 15 від 11 лютого⁷. Більш розлого й фокусовано режимні заходи формулювалися в обіжнику Головного управління робітничо-селянської міліції НКВС СРСР № 88 «Про порядок прописки та спостереження за проживанням іноземно-підданих на території СРСР» від 27 травня⁸. Відповідний контроль покладався на міліцію, яка мала інспектувати своєчасність прописки й виписки, здійснюваної в іноземних відділах і «столах» місцевих виконкомів, а також доповідати керівництву Наркомату внутрішніх справ про переміщення закордонних візитерів. Жодних режимних обмежень документ не регламентував. Аналогічними за змістом були й інші циркуляри союзного НКВС, в яких йшлося про різні категорії іноземців⁹.

Наступні місяці позначилися пошуком і спробами оптимізації системи контролю та режимних обмежень. Певні відомчі приписи ухвалювалися та дуже швидко скасовувалися. Натомість восени 1935 р. сталися події, після яких справа пильнування за гостями з-за кордону почала набувати нового забарвлення. 4 жовтня спеціальною постановою РНК СРСР № 2236-366/с замість старих підрозділів, які відповідали за облік і реєстрацію громадян інших держав (згадані іноземні відділи та «столи») у структурі Головного управління міліції республік, країв, областей створювалися відділи віз і реєстрацій (ВВІР)¹⁰.

На виконання цієї урядової директиви 26 жовтня 1935 р. НКВС СРСР видав наказ № 00398 та розлогу «Інструкцію з обліку й реєстрації іноземців, виїзду за кордон та в'їзду до СРСР радянських громадян, виходу з радянського громадянства і прийому такого», яка стане базовою для всіх наступних «профільних» приписів заборонно-обмежувального характеру¹¹. В документі передусім пояснювалося, кого слід уважати іноземцем: «Будь-який громадянин (котрий не має громадянства СРСР), як знову прибулий, так і той, хто проживає на території Союзу РСР, визнається іноземцем за наявності національного паспорта держави, громадянином якої він себе заявляє». Наголошувалося, що іноземці мають право в'їхати у СРСР лише на підставі візи, виданої повноважними представництвами та консульствами радянської держави. Далі прописувався порядок легалізації

⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 310 зв.

⁸ Там само. Спр. 80. Арк. 173—173 зв.

⁹ № 106 від 16 червня 1935 р. «Про порядок прописки пролетарських туристів» і № 149 від 15 вересня 1935 р. «Про порядок продовження посвідок на проживання представникам інофірм у СРСР» (Там само. Спр. 3. Арк. 314—315).

¹⁰ Там само. Арк. 150.

¹¹ Там само. Арк. 151—179.

перебування: отримання в міліції «посвідок на проживання», реєстрація паспорта, а також визначався порядок обліку і прописки різних категорій іноземців.

Окрім іншого, у ст. II інструкції зазначалося, що іноземці не мають права в'їжджати до населених пунктів, не вказаних у візі. А після прибуття на місце за 24 год. зобов'язані зареєструвати свій паспорт у ВВІР та отримати «посвідку на проживання». Туристів із-за кордону це не стосувалося. Хоча подорожуючі також упродовж доби мали зареєструватися в місцевих відділах міліції, де в їхніх паспортах ставили штамп, в якому зазначалася дата прибуття і тривалість дозволеного терміну перебування у СРСР у відповідності зі вказаним у візі¹². На початку статті VI (пункт 35 «Порядок пересування іноземців по Союзу РСР») містилася інформація, яка для цього дослідження «прем'єрна» та надважлива (тут і далі курсив наш — Т. В.): *«Іноземцям заборонено проживати в наступних місцевостях Союзу РСР: Узбецькій, Таджикиській і Туркменській СРР, Якутській АСРР і на островах Північного Льодовитого океану: Вайгач, Колгуєв і Нова Земля»*¹³. Жодних інших не згадувалося. Існували й переліки, які регламентували заборону відвідування прикордонних районів, зокрема в УСРР. Далі в інструкції подавалися обов'язкові умови отримання дозволів на переїзд з одного місця на інше для тих іноземців, котрі прибули у СРСР на тривалий термін, а також учергове фіксувалися перестороги для туристів: *перебувати лише в місцевостях, обумовлених візою, та у жодному разі не відхилятися від визначеного маршруту*. Тих, хто їхав за транзитною візою, стосувалося окреме суворе застереження: зупинка не має перевищувати 24 год. Про кожне порушення встановлених правил іноземцеві слід було повідомляти працівників ВАТ «Інтурист» або міліцію¹⁴. З цитованого документа, а також з інших опосередкованих матеріалів можемо переконатися, що в 1930-х рр. *нагляд за перебуванням іноземців на території СРСР належав до компетенції органів міліції*.

За короткий час після ухвалення згаданих вище актів у НКВС СРСР дійшли висновку, що цих настанов недостатньо. Тому було вирішено підготувати окремі *«Правила перебування та пересування іноземних туристів територією СРСР»*, оголошені 26 січня 1936 р. спеціальним наказом відомства внутрішніх справ за підписом його очільника Г. Ягоди¹⁵. У цьому документі працівникам міліції роз'яснили, чим туристи з-за кордону, яких уже розподілили на дві групи (ті, хто частково перебував під опікою «Інтуриста», й ті, хто повністю), відрізняються від решти подорожніх. Ця відмінність полягала в підвищеному контролі за тими, хто мав візу з позначкою «Туристична». Знову, як і у жовтневому 1935 р. циркулярі, наголошувалося, що прибулі з-за кордону мають суворо дотримуватися визначеного наперед маршруту, а в разі порушень (затримка за власним бажанням у будь-якому населеному пункті понад установлений строк) на них чекає адміністративна відповідальність¹⁶.

¹² Там само. Арк. 152—152 зв.

¹³ Там само. Арк. 153 зв. Цікаво, що ці райони й досі мають у РФ статус «закритого доступу».

¹⁴ Там само. Арк. 154.

¹⁵ Там само. Спр. 7. Арк. 4.

¹⁶ Там само. Арк. 4—6.

Імовірно, й ці настанови видалися недостатньо переконливими. До того ж у відомчому листуванні з партійними органами містилася критика щодо надто «вільного поводження» іноземців у «країні Рад». Тож 27 квітня 1936 р. Головне управління міліції НКВС СРСР підготувало циркуляр із недвозначною назвою «Про недоліки в роботі з наглядом за виконанням іноземцями правил проживання та пересування по СРСР», в якому наголошувалося: «Міліція ще не перебудувала свою роботу і працює старими методами іноземних відділів і столів виконкомів, тобто обмежуються лише реєстрацією іноземців, які до них приходять». Далі зазначалося, що саме через таку «недбалість» чимало іноземців проживають без належних документів, *відвідують заборонені для них місцевості, безконтрольно пересуваються*. Як ілюстрація наводився приклад поведінки туриста (чиє громадянство не вказувалося) Макса Абрамсона, котрий об'їздив низку міст УСРР (Київ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Полтаву, Малин), а донесення про його подорожі до Головного управління робітничо-селянської міліції надійшло лише з Києва. Отже в інших містах, окрім столиці союзної республіки, ймовірно через те, що ця людина не зареєструвалася в установленому порядку, міліціонери не зафіксували перебування іноземця на підвідомчій території¹⁷.

В роки Великого терору проблема контролю перейшла у зовсім іншу площину. «Пильнування» за приїжджими з-за кордону було позначене черговим потужним сплеском шпигуноманії. Не зупиняючись тут на цій серйозній темі, слід зауважити, що облудливими та підступними виглядають ті обіжники й указівки каральних органів, в яких ішлося про позбавлення громадян «недружніх» держав посвідок на проживання¹⁸. У преамбулі до циркуляру НКВС СРСР № 68 від 22 серпня 1937 р. «Про іноземців» читаємо: «Встановлено, що більшість іноземців, які проживають у СРСР, є основною базою шпигунства та диверсій». Далі йшлося про «відмову подовження посвідок на проживання після закінчення терміну їх дії», що фактично передбачало видворення з СРСР. У двох пунктах наводилися країни, чиїх громадян стосувався цей припис¹⁹.

¹⁷ Там само. Спр. 80. Арк. 20—21.

¹⁸ Ще 9 березня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про заходи, що захищають СРСР від проникнення шпигунських, терористичних і диверсійних елементів», згідно з якою суттєво ускладнювався в'їзд політемігрантів, а також створювалася комісія для «чистки» міжнародних організацій, які функціонували на території Радянського Союзу. За рік почалася кампанія з активного «вичавлювання» іноземців з країни. В березні 1937 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) ця «санация» зачепила громадян Німеччини, Японії, Польщі, котрі проживали у Західному Сибіру. Почалися репресії проти радянських громадян, що контактували з іноземними дипломатами. 25 липня 1937 р. вийшов наказ НКВС СРСР, який зобов'язував виконавців на місцях у 5-денний термін заарештувати всіх підданих Німеччини, зокрема й політемігрантів, котрі в той час або раніше працювали на оборонному виробництві чи на залізничному транспорті.

¹⁹ <[...] 2. У першу чергу припинити продовження посвідок на проживання іноземців — підданих Німеччини, Польщі, Японії, Італії, Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Угорщини, Голландії, Данії, Куби, Латвії, Литви, Маньчжоу-Го, Мексики, Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Естонії, Югославії. 3. Стосовно англійців, французів, американців, іспанців,

Уже за півтора місяці (5 жовтня 1937 р.) заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Степанов обурювався недостатньою старанністю своїх підлеглих з управлінь державної безпеки та міліції: «Тиск на іноземно-підданих із метою виселення їх із меж СРСР [...] виконується погано та нерішуче. Незрозуміло, чому ми терпимо у себе таку велику кількість іноземців (усього по УРСР зареєстровано 5404 особи. В Києві проживають 536 іноземців — підданих інших держав) [...] Треба припинити цю бездіяльність»²⁰. На місцях відреагували на докори вищого керівництва. Але видворенням справа не обмежилася. Репресії в рамках «національних операцій» зачепили не лише громадян СРСР, а й підданих інших держав.

3 січня 1938 р. заступник союзного наркома внутрішніх справ В. Чернишов розіслав керівникам регіональних підрозділів указівку, за якою ВВІР мали скасовувати посвідки на проживання заарештованих іноземців²¹. Важко збагнути логіку цього рішення. Адже це відбувалося в той час, коли останнім «прихистком» для багатьох із них ставали тюремні каземати або табірні бараки...

Під репресії, різного роду переслідування та утиски потрапили і співробітники ВАТ «Інтурист», яке 17 квітня 1938 р. рішенням радянського уряду було віднесено до структури союзного НКВС²². Утім ненадовго, адже в наказі НКВС СРСР від 29 вересня 1938 р., яким оголошувалася оновлена побудова цього відомства, «Інтурист» уже не згадувався. Реально ця організація залишалася у складі наркомату внутрішніх справ до грудня 1938 р. Відтак перейшла в підпорядкування зовнішньоторговельного відомства. Перипетії навколо її організаційних трансформацій, як і репресії проти співробітників республіканських підрозділів «Інтуриста», заслуговують на окрему розвідку.

Туристи-відчайдухи, які в розпал масових репресій наважувалися відвідувати радянську Україну, сповна відчували на собі всі «принади» заборонно-режимних заходів. Про це можемо довідатися, зокрема, із записки наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського на адресу НКВС СРСР «про ворожу діяльність іноземних туристів і співробітників «Інтуриста»» від 17 липня 1938 р.²³ Посадовець доповідав московському керівництву, що «за останній час спостерігається *наплив інтуристів* до промислових центрів України». А далі наводилися такі цифри: «У квітні місяці УРСР відвідали 43 інтуристів, у травні — 42, червні — 51». Окрім іншого, цілком у дусі часу, очільник республіканського НКВС виявляв «належну пильність», констатує, що «іноземні розвідки, особливо фашистських держав, використовують подорожі інтуристів для розвідувальної роботи». На користь свого твердження він зауважував, що «більша частина інтуристів абсолютно не

турок, чехів, іранців, афганців, китайців, греків, то за наявності компрометуючих даних також відмовляти у продовженні посвідок на проживання після закінчення дії й видавати виїзні візи» (ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 167).

²⁰ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 178—179.

²¹ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 186.

²² Там само. Спр. 187. Арк. 97.

²³ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 244—253.

цікавиться питаннями історичного, загальногосподарського, культурного розвитку СРСР, для ознайомлення з якими вони, начебто, приїхали. Головний інтерес гості з-за кордону виявляють до питань стану обороноздатності СРСР, готовності Червоної армії до війни, стану оборонних підприємств, стратегічних споруд»²⁴.

Особлива увага у цитованому документі була прикута до поодиноких приїжджаних зі США й Канади — уродженців Галичини та інших регіонів радянської України, котрі залишили рідні місця ще до революції. «Згадані особи намагаються потрапити до прикордонної смуги, вихідцями з якої вони є, начебто для зустрічі з родичами», — інформував Москву О. Успенський. Ішлося, зокрема, і про Стівена Ковалю — уродженця колишньої Подільської губернії, громадянина США, який у 1931 р. приїхав до УСРР як турист і залишився працювати на Харківському тракторному заводі. Втім невдовзі, вже в 1933 р., він повернувся у Сполучені Штати. Туга за рідними спонукала цього чоловіка знову вирушити в подорож до столиці України, звідки він мріяв потрапити в рідні місця. Тим часом «чекістів» обурило те, що С. Коваль намагався отримати дозвіл (не сам виїхав із Києва, а прохав дозволу) на поїздку в Кам'янець-Подільську обл. (де у другій половині 1930-х рр. велося будівництво смуги укріплень та інших об'єктів військового призначення), «у чому йому було відмовлено», — як доповідали з НКВС УРСР. Наводилися й інші приклади. Основна підозра падала на тих туристів, котрі перед подорожжю до «країни Рад» відвідували Італію чи Німеччину — «осередки фашизму»²⁵.

В роки Другої світової ВАТ «Інтурист» працював, зосередившись в основному на обслуговуванні військових місій союзників по антигітлерівській коаліції, окремих організаційних структур та офіційних делегацій. Щоправда, на початку війни пильна увага органів держбезпеки була прикута до біженців (людей, які відповідно до домовленостей між СРСР і Німеччиною прибули з окупованої вермахтом території Польщі), що мали статус осіб без громадянства і прирівнювалися в обмеженнях до іноземців.

Не зупинялася й робота зі створення нормативної бази, яка регламентувала б режим перебування іноземців. Трохи менше, ніж за півтора місяці до вторгнення нацистів у СРСР, у таємній постанові РНК від 15 травня 1941 р. «Про порядок пересування територією СРСР дипломатичних і консульських представників у СРСР іноземних держав і службовців іноземних посольств та місій», у спеціальному додатку, подавався перший (!) розгорнутий перелік «заборонених пунктів і місцевостей СРСР»²⁶. Наступні списки такого ж спрямування дають змогу переконатися, що цей реєстр поширювався на всіх іноземців, а не лише на представників дипкорпусу.

До числа закритих увійшли (і не виключалися, за окремими винятками, триваллий час потому) й західноукраїнські землі, приєднані до Радянського Союзу в 1939—1940 рр. Такий статус їм було надано через прикордонне розташування,

²⁴ Там само. Арк. 247.

²⁵ Там само. Арк. 246, 248—252.

²⁶ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 230—230 зв.

а також з огляду на «політичну неблагонадійність» місцевого населення. Крім Києва та Одеси, які були включені до переліку з незрозумілих причин, оскільки і в попередні роки й опісля ці міста відвідували приїжджі з-за кордону, в реєстрі заборонених фігурували Миколаїв і Херсон — центри суднобудування, в тому числі військового, а також Дніпропетровська, Запорізька обл. Окремими рядками було зафіксовано Чернівці та Севастополь²⁷.

Травневою 1941 р. урядовою постановою встановлювалося, що абсолютно всі пересування територією СРСР представників дипкорпусу можуть здійснюватися лише за умов попереднього повідомлення ними наркоматів закордонних справ та оборони про заплановані подорожі із зазначенням маршруту, пунктів зупинок, тривалості²⁸. Підписаний Л. Берією й В. Меркуловим 24 травня 1941 р. спільний наказ НКВС і НКДБ СРСР, який з'явився на виконання згаданої постанови РНК СРСР, приписував відповідним органам суворо стежити, щоб працівники дипкорпусу «не просочувалися» в місцевості, зазначені в додатку. При порушенні заборони співробітникам структурних підрозділів НКВС та НКДБ приписувалося запропонувати іноземцям негайно виїхати й одночасно вони мали доповісти про це керівництву наркоматів внутрішніх, закордонних справ і державної безпеки. В разі відмови залишити режимний пункт наказувалося «в коректній формі видалити звітти (порушників — Т. В.), супроводжуючи до кордонів забороненого пункту [...], якщо до цих осіб не буде питань із боку 2-го управління (контррозвідка — Т. В.)»²⁹.

«Холодна війна» спричинила підвищення рівня суворості режимних обмежень та інших заборон для іноземців, а разом і тих, хто встановлював із ними «тісні» контакти³⁰. Тоді ж почали з'являтися ще суворіші приписи МДБ СРСР щодо боротьби з «ворожою агентурою», передусім із числа громадян США та Британії. «Кожного американця й англійця, який приїжджає до СРСР, брати під активне оперативне спостереження... За кожним забезпечити агентурне спостереження та (за необхідності) зовнішнє спостереження при виїздах із постійного місця проживання», — наголошувалося в наказі МДБ від 2 лютого 1947 р.³¹

Надпильною специфічною «увагою» не «обділили» і громадян Німеччини — конструкторів, інженерів, інших кваліфікованих спеціалістів, доправлених

²⁷ Там само. Арк. 230 зв. Севастополь отримав статус закритого міста спочатку в 1939, а повторно — в 1944 рр. У перші повоєнні роки в'їзд сюди дозволявся лише за спеціальними перепустками. Контроль за дотриманням режимних заходів для всіх без винятку громадян здійснювався частинами місцевого гарнізону. Від 1948 р. обмеження поширювалися лише на іноземців.

²⁸ Там само. Арк. 230.

²⁹ Там само. Арк. 229 зв.

³⁰ 15 лютого 1947 р. сімейне законодавство поповнилося заборонаю на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями. Від 1954 р. їх знову почали реєструвати, але в радянському суспільстві вони все ж таки вважалися «зрадою» й нерідко ставали причиною звільнення з роботи чи виключення з навчального закладу.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 98.

по війні до СРСР на підставі «добровільно» підписаних ними договорів. Ішлося про участь їх (зазвичай на 1, але реально на 5—6 років) у налаштуванні та запуску промислового обладнання, вивезеного (зокрема й до УРСР) із зони радянської окупації. У цілому непогано забезпечені в побутовому відношенні ці *німецькі спеціалісти були ще суворіше обмежені в пересуванні, ніж інші іноземці. Вони не мали права без спеціального дозволу виїжджати з населених пунктів, де розташовувалися підприємства, до яких їх «прикріпили»*. Ці режимні приписи регламентувалися відповідною постановою уряду СРСР від 17 серпня 1947 р. та низкою відомчих директив союзного МДБ. Від кожного з цих фактично підневільних людей уповноважені функціонери *отримували підписку, де, окрім іншого, фіксувалося й застереження щодо не порушення особливого режиму проживання та пересування*³².

В атмосфері шпигуноманії радянський уряд, а відповідно й МДБ, вирішили вчоргове посилити «чекістське спостереження» та контроль за пересуванням іноземців територією СРСР. У першій половині 1949 р. було скасовано відповідні регламентні документи 1941 р. й затверджено нові, значно суворіші, в яких уже не фігурували рекомендації для виконавців «у коректній формі ... запропонувати залишити заборонені місцевості», натомість з'явилися інші — «негайно виїхати у супроводі працівників МДБ»³³.

Постановою РМ СРСР № 590-227с від 11 лютого 1949 р. затверджувалися нові правила *проживання та пересування для всіх іноземців територією СРСР*³⁴. У травні того ж року вийшла урядова постанова № 3589-1777сс, у фокусі якої були представники дипкорпусу³⁵. Ці директиви встановлювали *чітку ієрархію відповідальності з виразним домінуванням МДБ*. 26 травня 1949 р. наказом відомства регламентувалися заходи з контролю за іноземцями під час їх пересування територією Радянського Союзу та недопущення у закриті місцевості, а також оновлювався перелік «заборонених пунктів і місцевостей СРСР» для закордонних візитерів. Зокрема до закритих для іноземців відтоді додалися ще дві області УРСР — Сталінська та Ворошиловградська, яких не було в переліку 1941 р., натомість виключено Одесу³⁶.

У другій половині 1940-х рр., як і раніше, масового напливу туристів до УРСР не спостерігалось. Київ, незважаючи на його офіційно «закритий» для представників дипкорпусу статус, а також деякі інші міста республіки відві-

³² Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 623. Арк. 136—138; Оп. 2. Спр. 666. Арк. 184—185. У 1947 р. німецькі спеціалісти працювали в Києві, зокрема на заводі № 784 Міністерства озброєння СРСР (відомому під назвою «Арсенал»), трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург, а також на інших підприємствах республіки: заводі високоякісного столового посуду та приборів ім. Т. Шевченка (Червоноармійське, Запорізька обл.), трикотажній фабриці № 3 (Чернівці), фабриці кіноплівки № 3 (Шостка, Сумська обл.), трикотажній фабриці ім. Н. Крупської (Одеса), 1-й панчішній фабриці (Харків) тощо.

³³ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 115.

³⁴ Там само. Спр. 17. Арк. 176.

³⁵ Там само. Спр. 232. Арк. 114.

³⁶ Там само. Арк. 115.

дували окремі делегації, сформовані з різних верств населення «країн народної демократії» (молодь, студенти, жінки, селяни, робітники, артисти).

У той час особливу увагу було прикуто до представників місії УНРРА (UNRRA, англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація ООН для допомоги й відбудови) — міжнародної організації, створеної для допомоги потерпілим у Другій світовій війні країнам. У полі зору органів державної безпеки перебували й інші офіційні гості з-за кордону, котрі, на переконання «чекістів», виявляли «надмірну цікавість», відвідуючи Київ, Харків, Запоріжжя, інші міста УРСР, і порушували встановлені для них обмеження (фотографували черги в магазинах, занедбані будівлі, жебраків, а також розпитували містян про умови життя)³⁷.

У 1953 р. по смерті Й. Сталіна відбулося незначне скорочення мережі закритих місцевостей — як для «соціально-небезпечних» категорій радянських громадян³⁸, так й іноземців. 20 червня вийшла постанова уряду «Про зміни в переліку пунктів і місцевостей СРСР, заборонених для відвідування іноземцями». На її виконання союзне МВС, яке тоді після відповідної реорганізації (березень 1953 р.) поглинуло (до березня 1954 р.) й органи держбезпеки, 8 жовтня видало відповідний наказ. Риторика цього відомчого документа з усіма його суворими приписами щодо пильного контролю за іноземцями свідчила про незмінну політику у чинних обмеженнях. «Бригадам служби зовнішнього спостереження» МВС приписувалося *супроводжувати громадян інших держав під час пересування територією СРСР, а також здійснювати «неухильний контроль» за фотографуванням. У разі проникнення у заборонені місцевості передбачалося негайне видворення*³⁹.

Щоправда, новий перелік «пунктів і місцевостей, заборонених для відвідування іноземців», який подавався в додатку до урядової постанови від 20 червня 1953 р., дійсно був скорочений порівняно з його відповідниками зразків 1941 і 1949 рр. *Закритими для іноземців залишилися Миколаїв, західні області УРСР, міста Севастополь, Феодосія, Керч Кримської обл., а також інші населені пункти СРСР.* Серед міст і місцевостей республіки, раніше декларовано недоступних для певних категорій іноземців, уже не було Києва, Херсона, Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської обл.⁴⁰ Імовірно, злякавшись такої «лібералізації» й «відкритості», 21 грудня 1953 р. наказом МВС СРСР № 00156 було оголошено спеціальну інструкцію про порядок фотографування, кінозйомки та замальовок на території СРСР співробітниками дипкорпусу й іншими іноземцями⁴¹. До за-

³⁷ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 931. Арк. 97—101. Від 1945 р. у СРСР було встановлено спеціальні правила для іноземців щодо вивезення за кордон відзнятих ними фото- й кіноматеріалів. Плівку дозволялося перемішувати лише проявленою для відповідного контролю та цензурування з боку Всесоюзного об'єднання «Радекспортфільм» (див.: [11, С. 74]).

³⁸ Докл. див: [28, С. 362, 366].

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 188—189 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 190—190 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 195—196 зв.

боронених, окрім прикордонної смуги, військових і промислових об'єктів, потрапили морські порти, великі гідротехнічні споруди, залізничні вузли, тунелі, залізничні та шосейні мости, промислові підприємства, електростанції тощо. Заборонялося фотографувати з літаків, а також робити панорамні наземні зйомки й замальовки промислових міст. На всій території країни безперешкодно дозволялося фотографувати пам'ятки архітектури, культурно-просвітницькі та навчальні заклади, театри, музеї, парки, стадіони, вулиці, площі, на фоні яких немає перерахованих вище об'єктів. Водночас в інструкції містилося застереження, що фотозйомка на промпідприємствах, у радгоспах, колгоспах і МТС, на вокзалах, у державних та навчальних закладах може здійснюватися лише з дозволу адміністрації. З документів МДБ, МВС, КДБ випливає, що це застереження в 1950-х рр. і пізніше тлумачилося значно ширше, ніж було зафіксовано на папері. Оскільки й загальні види вулиць, де йшли погано вдягнені люди, і занедбані будинки, і черги біля магазинів, і навіть ринки однозначно заборонялося фіксувати на плівку. Іноземців, котрі намагалися вести подібні фотозйомки, попереджали про заборону. А тих, хто вже це зробив, затримували та «пропонували» здати плівку⁴². За відмови ж співробітники органів держбезпеки застосовували «оперативні» й інші методи, аби засвітити плівку. Ці заборони, чітко регламентовані 1953 р. й дещо підкориговані, залишалися чинними аж до розпаду СРСР.

Після такої потужної підготовчої роботи, ще задовго до реального зростання туристичного потоку до УРСР, голова республіканського КДБ В. Нікітченко 30 квітня 1954 р. видав начальникам УКДБ Харківської, Дніпропетровської, Запорізької і Кримської обл. указівку: «Згідно з повідомлення КДБ при РМ СРСР, найближчим часом буде відкритий іноземний туризм у Радянський Союз. [...] Іноземні туристи систематично здійснюватимуть поїздки по автомагістралі Москва — Харків — Сімферополь — Ялта. [...] Тому треба негайно організувати дотримання режимних заходів у період їх перебування у Харкові, Запоріжжі, Мелітополі, Сімферополі та Ялті, а також під час зупинок на автостанціях». У документі містилася приписка, що подібна «пильна увага» стосується лише подорожніх із «капіталістичних держав». «За туристами з країн народної демократії агентурне спостереження організувати не треба», — підкреслював очільник КДБ при РМ УРСР⁴³.

За два роки — 22 червня 1956 р. вказівкою голови КДБ при РМ СРСР І. Серова було затверджено список 15-ти маршрутів для іноземних туристів, 9 з яких включали міста УРСР: Київ, Харків, Одесу, Ялту. Відхилення від них розцінювалося як порушення правил пересування територією Радянського Союзу⁴⁴. А перед тим — у 1955 р. республіканська партійна верхівка та уряд УРСР ухвалили постанови, в кожній з яких йшлося про обов'язкове попереднє визначення

⁴² Там само. Арк. 196 зв.

⁴³ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 125—126.

⁴⁴ Там само. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 258. Арк. 96—102.

об'єктів показу для іноземців і неухильне дотримання ієрархії затвердження відповідних переліків⁴⁵.

Анонсованого туристичного буму у середині 1950-х рр. в УРСР не сталося. Хіба що зростає кількість візитерів із-за кордону, які відвідували республіку у складі профспілкових і виробничих делегацій. Про це свідчила звітна інформація КДБ до вищих партійних органів республіки. З цього ж відомчого «епістолярію» глибокої осені — зими 1956 р. дізнаємося, що органи державної безпеки були вкрай стурбовані тим, аби «події» в Угорщині не вплинули на політичну ситуацію всередині Радянського Союзу. Тому з підвищеною увагою пильнували за іноземцями, особливо за тими, що прибували з «капіталістичних держав».

Щоправда, напередодні проведення фестивалю молоді та студентів у Москві відбулося чергове, хоча й незначне, зменшення числа закритих українських міст. 5 січня 1957 р. спеціальним розпорядженням РМ СРСР незабороненими для відвідування іноземних делегацій і туристів були оголошені західноукраїнські міста Львів, Чернівці, Ужгород⁴⁶. А 6 серпня того року радянський уряд своєю постановою дозволив і «послам та дипперсоналу країн народної демократії» вільно відвідувати Львів, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Чернівці, Станіслав, Дрогобич, Ужгород. У документі підкреслювалося, що залишаються відкритими певні місцевості Кримської обл., і серед них Алушта, Джанкой, Сімферополь, Судак та шосе, що з'єднує ці населені пункти, а також узбережжя південніше автодороги Алушта — Судак. Відвідування інших міст півострова, зокрема Севастополя, Євпаторії, Коктебеля, Феодосії, Керчі, було заборонено через наявність там військово-стратегічних об'єктів⁴⁷. Балаклави у цьому переліку не було, оскільки саме 1957 р. там лише почалося будівництво одного із секретних об'єктів Чорноморського флоту.

Така ж мотивація домінувала у відповідних режимних ініціативах Міноборони та КДБ СРСР у 1959 р. Саме тоді постановою уряду «Про зміни переліку пунктів і місцевостей СРСР, закритих для іноземців» від 4 серпня надовго заборонили візити іноземців до Дніпропетровська⁴⁸ й частини Київської (в межах: зі сходу — річка Дніпро, з півночі та заходу — залізнична лінія Київ — Фастів — Миронівка) та Житомирської (на схід і південний схід від річки Тетерів) обл.⁴⁹

⁴⁵ Ідеться про постанови президії ЦК КПУ «Про заходи з виконання постанови ЦК КПРС від 14 липня 1955 р. "Про іноземний туризм"» від 2 серпня, «Про поліпшення прийому іноземних делегацій, які відвідують УРСР» від 20 вересня, а також відповідну постанову Ради Міністрів УРСР від 29 вересня (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2298. Арк. 3; Спр. 2309, Арк. 13—17; Оп. 24. Спр. 4129. Арк. 63).

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 261. Арк. 76.

⁴⁷ Там само. Арк. 74.

⁴⁸ Один із ключових центрів ядерної, оборонної та космічної промисловості СРСР, це місто було закрито для іноземців до 1987 р. Утім уже в першій половині 1980-х рр. туди інколи приїздили окремі закордонні делегації, звісно, під контролем органів держбезпеки.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 77—79 зв.

Ці та інші документи вищих органів виконавчої влади дають підстави стверджувати, що у СРСР уже було вибудовано чітку ієрархію заборон та обмежень для іноземців, які тимчасово перебували в радянській державі⁵⁰. Організації, що займалися міжнародним туризмом («Інтурист», «Супутник» — Бюро міжнародного молодіжного туризму, створене 1958 р., УТКЗЗ) були лише виконавцями встановлених правил. Контроль за іноземцями, оперативна робота покладалася на органи державної безпеки та внутрішніх справ (із домінуванням перших). КДБ, як і оборонне відомство, мав «дорадчий», а іноді вирішальний голос у наданні статусу закритих певним місцевостям. На московську партійну верхівку, ЦК компартій союзних республік, крайкоми та обкоми КПРС покладалися функції не лише встановлення переліку недоступних місцевостей, а й загальний контроль за дотриманням правил прийому іноземців та всіма дотичними питаннями. Тому інституції, причетні до цієї роботи, регулярно подавали узагальнені звіти й інформації, а також радилися з усіх «профільних» питань із вищими партійними органами. У спірних питаннях саме ЦК КПРС ставив остаточну крапку.

Наприкінці 1950-х рр. неухильно зростала роль 2-го (контррозвідального) управління КДБ УРСР у забезпеченні оперативних заходів щодо іноземців, головню з «капіталістичних держав»⁵¹. Ті ж, хто приїжджав із «країн народної демократії», хоч і підпадали під такі самі режимні обмеження, не так непокоїли радянську контррозвідку, до них ставилися поблажливо й не пильнували з такою суворістю, як за представниками «ворожого світу». Окрім цього, з огляду на зовнішньополітичну кон'юнктуру, від другої половини 1950-х рр. надмірну увагу до себе, зокрема й у режимних заходах, відчували туристи з Албанії, Угорщини, Китаю. Така ж тенденція зберігалася в наступні десятиліття.

* * *

Аналіз витоків і процесу конструювання більшовицької концепції ізоляції, змін у практичній реалізації контролю за іноземцями дають змогу стверджувати, що запроваджувані заборони й обмеження були цілеспрямованим кроком на шляху творення держави закритого типу. Ізоляція, ворожість до іншості цілком відповідали сутності тоталітаризму.

Пройшовши шлях від простої реєстрації та обліку в іноземних відділах і «столах» до створення цілої системи нагляду і правил дотримання режиму проживання й пересування територією СРСР, радянська влада підготувала підгрун-

⁵⁰ Органи державної безпеки за безпосередньої участі міноборони та ЦК компартій союзних республік затверджували маршрути пересування іноземців, визначали підстави закриття / відкриття певних місцевостей. Структурні підрозділи органів внутрішніх справ відповідали за реєстрацію, контроль за пересуванням визначеними маршрутами, зокрема й автотрасами (силами ДАІ).

⁵¹ Упродовж 1958 р. республіку відвідали до 7000 таких громадян (члени делегацій, комерсанти, туристи), а лише за вісім місяців 1959 р. — 7500, із них у Києві побували 5280 іноземців (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 929. Арк. 90).

тя для початку масового іноземного туризму і припливу студентів із-за кордону, які мали неухильно дотримуватися встановлених правил.

У досліджуваній період були створені перші переліки закритих для іноземців місцевостей. «Режимна географія» визначалася дислокацією таборів ГУЛАГу, підприємств військово-промислового комплексу, видобувної галузі, а також бажанням приховати справжній стан радянської економіки, соціальну та екологічну ситуацію в регіонах.

Заборони на візити іноземців у визначені місцевості обумовлювалися не лише розташуванням там стратегічних об'єктів, але й політико-ідеологічними факторами. До режимних територій, зокрема, належала більша частина Західної України — частково через прикордонний характер, а частково через «неблагонадійність» місцевого населення.

Режимна географія для громадян СРСР, затаврованих як «вороги народу» та «соціально небезпечні», була окреслена набагато раніше, ніж для іноземців. Це дає змогу припускати, що до 1936 р. внутрішні «вороги» та навіть потенційні опоненти, визнані чужими, набагато більше непокоїли владу, ніж реально чужі — іноземці. Обидві категорії «чужих» як правило не перетиналися у створеній для них режимній реальності, оскільки реєстри заборонених місцевостей різнилися між собою. Міста УРСР, відкриті для іноземців, залишалися закритими для «непевних» громадян СРСР. Іноземцям демонстрували лише «незасмічені» населені пункти — своєрідні штучно вибудовані вітрини радянських «перемог». А у «брудні» — закордонних візитерів не возили, аби вони не бачили життя на 101-му та 51-му кілометрах (в УРСР), де змушено оселялися «соціально небезпечні елементи».

Було внормовано не лише географічні межі заборонно-режимного характеру, а й ті, що мали суто політико-пропагандистський сенс. До «ворожих», а отже суворо караних (аж до видворення) дій іноземців зараховувалися їхні намагання зафіксувати на фото- та кіноплівку непривабливі сторони життя «країни Рад».

У більшовицькій державі впродовж усіх років її існування підживлювалося гіпертрофоване уявлення щодо «загроз», які нібито становити іноземці, перебуваючи на її території. Реальне шпигунство, себто збір відомостей військово-стратегічного та економічного характеру, стало лише одним із приводів установа заборон й обмежень для всіх іноземців. Візитерів різних категорій із-за кордону найчастіше обвинувачували у збиранні негативної інформації про життя у СРСР, так званих «тенденційних фактів» про ретельно приховуване від сторонніх очей повсякдення «простих радянських людей». Але пропагандистській машині, підтримуваній органами держбезпеки, так і не вдалося сформувати в більшості іноземців «потрібний» кут зору у сприйнятті «соціалістичних реалій».

Антизахідна істерія, шпигуноманія, інші обсессії державного рівня повоєнної доби спричинили скорочення потоку іноземців. Відновлення зв'язків із зовнішнім світом, а отже й більш-менш системні візити іноземців стали приводом для створення в 1960—1970-х рр. оновлених правил проживання та перебування, сукупно зі вже усталеними заборонами й обмеженнями.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Devid-Foks, M. Vitriyny velikogo eksperimenta: Kulturnaya diplomatiya Sovetskogo Soyuza i ego zapadnye gosti, 1921—1941 gg. Moscow: NLO, 2015 [in Russian].
[Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента: Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921—1941 гг. Москва: НЛО, 2015].
2. Arendt, Kh. Istoki totalitarizma. Moscow: CentrKom, 1996. [in Russian].
[Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996].
3. Felshtinskij, Yu. K istorii nashej zakrytosti: Zakonodatelnye osnovy sovetskoy immigratsionnoj i emigratsionnoj politiki. London, 1988 [in Russian].
[Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. London, 1988].
4. Popper, K. Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy. T. 1—2. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1: У полоні Платонових чарів; Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Пер. з англ. Київ: Основи, 1994].
5. Golubev, A. «Mirovaya respublika» ili «zakrytoe obshchestvo»: SSSR v 1920—1930-e gg. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-respublika-ili-zakrytoe-obshchestvo-sssr-v-19201930-e-gody/viewer>Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. [in Russian].
[Голубев А. «Мировая республика» или «закрытое общество»: СССР в 1920—1930-е гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-respublika-ili-zakrytoe-obshchestvo-sssr-v-19201930-e-gody/viewer> (дата звернення: 22.12.2023)].
6. Zhuk, S.I. Closing and Opening Soviet Society (Introduction to the Forum). URL: <https://muse.jhu.edu/article/540084/pdf>
7. Margulies, S.R. The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924—1937. Madison: University of Wisconsin Press, 1968.
8. Khollander, P. Politicheskie piligrimy (puteshestviya zapadnykh intellektualov po Sovetskomu Soyuzu, Kitayu, Kube: 1928—1978 gg.). Saint Petersburg, 2001 [in Russian].
[Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю, Кубе: 1928—1978 гг.). Санкт-Петербург, 2001].
9. Bagdasaryan, V.E., Orlov, I.B., Mazin, K.A., and Shnaydgen, Y.Y. Sovetskoe zazerkale: Inostrannyj turizm v SSSR v 1930—1980-e gg. Moscow, 2007 [in Russian].
[Советское зеркальце: Иностранный туризм в СССР в 1930—1980-е гг. В.Э. Багдасарян, И.Б. Орлов, Й.Й. Шнайдген и др. Москва, 2007. 256 с.].
10. Orlov, I.B. Kressova, M.D. Inostrannyj turizm v SSSR v kontse 1920-kh — nachale 1930-kh gg.: problemy stanovleniya «freemen industry». URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/zi7q7a8m8g/64304429.pdf> [in Russian].
[Орлов И.Б. Крессова М.Д. Иностранный туризм в СССР в конце 1920-х — начале 1930-х гг.: проблемы становления «freemen industry». URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/zi7q7a8m8g/64304429.pdf>].
11. Orlov, I.B., Popov, A.D. Skvoz «zheleznyj zhanaves». See USSR!: inostrannye turisty i prizrak potemkinskikh dereven. Moscow, 2018 [in Russian].
[Орлов И.Б., Попов А.Д. Сквозь «железный занавес»: See USSR!: Иностранные туристы и призрак потёмкинских деревень. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. 485 с.].
12. Khripun, V.A. Inostrantsy v SSSR v 1950—1960-e gg.: Tendentsii issledovaniya i problema istoriografii. *Uchen. zap. S.-Peterb. im. V.B. Bobkova fil. Ross. tamozh. akad.* 2010. 1(35): 179-188 [in Russian].
[Хрипун В.А. Иностранцы в СССР в 1950—1960-е гг.: Тенденции исследования и проблемы историографии. *Учёные записки С.-Петербургского им. В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии.* 2010. № 1 (35). С. 179—188].

13. Belkovets, L.P. Inostrantsy v Sovetskoj Rossii (SSSR): regulirovanie pravovogo polozheniya i poryadka prebyvaniya (1917—1939-e gg.). Ch. 1. *Yuridicheskie issledovaniya*. 2013. 5: 296-350. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.5.796; Inostrantsy v Sovetskoj Rossii (SSSR): regulirovanie pravovogo polozheniya i poryadka prebyvaniya (1917—1939 gg.). Ch. 2. *Yuridicheskie issledovaniya*. 2013. 6: 220-284. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.6.808 [in Russian].
[Белковец Л.П. Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917—1939-е гг.). Первая часть. *Юридические исследования*. 2013. № 5. С. 296—350. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.5.796; Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917—1939 гг.). Вторая часть. *Юридические исследования*. 2013. № 6. С. 220—284. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.6.808].
14. Heeke, M. Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921—1941: Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren. Münster, 2003. [in Germany].
15. Salmon, S. Marketing Socialism: Inturist in the Late 1950s and Early 1960s. Gorsuch A.E. & Koenker D.P. (Eds). *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca, 2006. P. 186—204.
16. Fitzpatrick, S. Foreigners Observed: Moscow Visitors in the 1930s under the Gaze of their Soviet Guides. *Russian History*. 2008. 35(1-2): 215-234.
17. Hall, D.R. Tourism and economic development in Eastern Europe and the Soviet Union. London, 1991.
18. Kakovkina, O. Inozemni delehatsii u Dnipropetrovsku ta oblasti u 1945—1959 rr. *Roxolania Historica = Historical Roxolania*. 183-205. Dnipro: Lira. 2019 [in Ukrainian].
[Каковкіна О. Іноземні делегації у Дніпропетровську та області у 1945—1959 рр. *Roxolania Historica = Historical Roxolania*. Дніпро: Ліра, 2019. С. 183—205].
19. Siromskiy, R. Pid pylnym okolo KDB: inozemtsi turysty u Lvovi v 1960—1970 rr. URL: <https://photo-lviv.in.ua/pid-pryczilom-kdb-abo-inozemni-turysty-u-lvovi-v-1960-1970-h-rokah/> [in Ukrainian]
[Сіромський Р. Під пильним оком КДБ: іноземці туристи у Львові в 1960—1970 рр. URL: <https://photo-lviv.in.ua/pid-pryczilom-kdb-abo-inozemni-turysty-u-lvovi-v-1960-1970-h-rokah/> (дата звернення: 22.12.2023)].
20. Portnova, T. Tema «zakrytoho mista» v istorii radianskoho Dnipropetrovska 1950—80-kh rr. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radianskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> [in Russian].
[Портнова Т. Тема «закритого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950—80-х рр. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radianskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> (дата звернення: 22.12.2023)].
21. Ivanov, V. Inostrantsy v SSSR: rezhimnye ogranicheniya I kontrol ot «vengerskoj oseni» do «chekhoslovatskoj vesny» (vtoraya polovina 1950-kh — 1960-e gg.). *Rossiyskaya istoriya*. 2022. 1: 129-143 [in Russian].
[Иванов В. Иностранцы в СССР: режимные ограничения и контроль от «венгерской осени» до «чехословацкой весны» (вторая половина 1950-х — 1960-е гг.). *Российская история*. 2022. № 1. С. 129—143].
22. Kulikova, G. Pod kontrolem gosudarstva: prebyvanie v SSSR inostrannykh pisatelej v 1920—1930-kh gg. *Otechestvennaya istoriya*. 2003. 4: 43-59 [in Russian].
[Куликова Г. Под контролем государства: пребывание в СССР иностранных писателей в 1920—1930-х гг. *Отечественная история*. 2003. № 4. С. 43—59].

23. Kolosov, V., Polyan, P. Ogranichenie territorialnoj mobilnosti i konstruirovaniye prostranstva ot stalinskoj epokhi do nashikh dnei. T. Kondrateva i A. Sokolov (Eds.). *Rezhimnye lyudi v SSSR*. 25-48. Moscow, 2009 [in Russian].
[Колосов В., Полян П. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней. *Режимные люди в СССР*. Отв. ред. Т. Кондратьева и А. Соколов. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 25—48].
24. Sobranie zakononij i rasporyazhenij raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainy za 1919. Kiev, 1919 [in Russian].
[Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919. Киев, 1919. 580 с.].
25. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. XI: 256-257. Moscow, 1965 [in Russian].
[Документы внешней политики СССР. Т. XI. Москва, 1965. С. 256—257].
26. Kokurin, A.I., Petrov, I.V. (Comps.). Lubyanka: Organy VChK—OGPU—NKVD—NKGB—MGB—MVD—KGB: 1917—1991: Spravochnik. Moscow, 2003 [in Russian].
[Лубянка: Органы ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1991: Справочник. Сост. А.И. Кокурин, И.В. Петров; под ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва, 2003. 768 с.].
27. Melnik, M.A. (Comps.). Nemtsy Nikolaevshchiny: 1918—1931 gg. = Die Deutschen der Region Nikolaev: 1918—1931. Nikolaev, 2011 [in Russian].
[Немцы Николаевщины: 1918—1931 гг. = Die Deutschen der Region Nikolaev: 1918—1931. Отв. ред. А. Айсфельд; науч. ред. О.В. Айсфельд; сост. М.А. Мельник. Николаев: Илион, 2011. 800 с.].
28. Vronska, T., Stiazhkina O. Minusnyky: pokarani prostorom. Kyiv: Tempora, 2021 [in Ukrainian].
[Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 465 с.].
29. Liubavskiy, R. Umovy zhyttia inozemnykh pratsivnykiv Kharkivskoho traktornoho zavodu v 1930-ti rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2015. 23: 69-77 [in Ukrainian].
[Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 69—77].
30. Shapoval, Yu. Holodomor 1932/1933: «vtrata» ta vidnaidennia. *ZN,UA*. 2006. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/golodomor_19321933_vtrata_ta_vidnaydennya.html [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: «втрата» та віднайдення. *ZN,UA*. 2006. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/golodomor_19321933_vtrata_ta_vidnaydennya.html (дата звернення: 22.12.2023)].

Надійшла / Received 14.03.2024

Tamara Vronska

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

“FORBIDDEN FOR FOREIGNERS”:
REGIONAL RESTRICTIONS ON STAY
IN SOVIET UKRAINE (1919—1959)

The purpose — to highlight the peculiarities of the construction of the regime of residence and movement for foreign citizens in Soviet Ukraine in 1919s—1959s. The analysis covers the period from the beginning of the formation of the recording and registration system to the time when a clear organizational and executive system of legal and geographical prohibitions for visitors from abroad was built. **The research objectives** are to analyze the main principles of the Bolshevik concept of geographical and social isolation, the legal framework of various prohibitions and restrictions, and to review the institutional and instrumental specifics of control over foreigners. **The methodology** combines the tools of historical and legal analysis, social anthropology and the concept of social creation of spatial. **The scientific novelty** lies in the formulation and disclosure of the problem of conceptualization and practical implementation of prohibitions and restrictions for foreigners who visited the Ukrainian SSR, highlighting the peculiarities of transformations on the way from regular registration to strict control over them. **Conclusions.** The author has proved that the first practices of restrictions for foreigners who, for various reasons, were in Soviet Ukraine emerged in the first years after the Bolsheviks seized power. Certain milestones in the establishment of a special regime for foreign visitors were in 1935—1936 when the first rules of residence and movement were introduced for them, and 1959, on the eve of the beginning of mass foreign tourism, when a clear hierarchy and area of institutional responsibility were already established and the list of closed areas was specified. It was established that the Communist Party leadership, the high military command, and the Soviet special services were involved in the formation of the inaccessible area. The latter also took practical measures to ensure that guests from abroad complied with the regime rules. Strict control of behavior and restrictions on the movement of foreigners formed their specific view of the Soviet state.

Keywords: *foreigners, tourism, prohibitions, regime, restrictions, closed cities / territories, NKVD, MIA, NKGB, MGB, KGB.*